

Begravelseskikke i Ribe Amt Inden for kirkegårdens port

Af A. M. Futtrup

Selv mordere

»I Hviding blev selvmordere ikke ført ind gennem kirkelågen, men de blev båret over det tilhuggede kors til venstre i billedet«. Således lyder teksten til et billede, som Mogens Juhl, Ribe, har taget til en artikel i *Fra Ribe Amt* 1994, side 204. I bogværket *Danmarks Kirker, Tønder Amt*, er der side 1149 et billede af en gravsten, som angives at være en »romansk gravsten« anbragt i Hviding kirkegårds øst-dige. Spørger man om de to billedgengivelser er identiske, må svaret være ja.

Det er imidlertid uvist, hvornår en anbringelse af gravstenskorset har fundet sted. Lederen af sognearkivet i Hviding, Laurids Nygård Nielsen, har foretaget lokale undersøgelser, der endnu ikke har ført til noget resultat. Der gisnes om, at gravstenskorsets placering har fundet sted ved en eller anden regulering eller restaurering. Hvis det er tilfældet, vil en neddykning i arkiver i Landsarkivet i Åbenrå, muligvis give det ønskede svar.

At det har været sådan, at selvmordere i sin tid blev ført over kirkegårdsdiget, er der beretninger om mange steder fra, ikke alene fra Hviding, men også fra en anden kant i amtet. Fra Oksbøl forlyder det fra tidligere kirketjener og graver, William Christensen, at »for mange år siden måtte selvmordere ikke komme ind gennem porten. De blev trukket over norddiget ved nattetide«. Fra nabosognet Janderup, har F. Bennetsens enke, Barbara, berettet om, at det har »været almindelig skik at begrave selvmordere efter solnedgang«. Hun meddeler også, at de der har fundet døden ved egen hånd, skulle lægges »i kisten i de klæder, som de

havde på, da de hængte sig«. Hun bekræfter også, at selvmordere »skulle sættes over diget«.

Der findes beretninger fra gammel tid der hævder, at selvmordere, der blev begravet i »uindviet jord«, blev gravet op af familien »om natten«, og de gravede da en ny grav inde på kirkegården¹.

I Christian V's Danske Lov (1683) står der, at »den, som sig selv ombringer ... må ej begraves enten i kirken eller på kirkegården, medmindre han gør det i sygdom eller raseri«. Da man var bange for, at en selvmorder kunne »gå igen«, ville man heller ikke have, at den, der havde »ombragt sig selv«, blev begravet på et privat jordstykke. Helst skulle selvmorderen begraves i et stykke jord, der ikke havde nogen ejermand »i markskel, navnlig i trebundet skel, der ingen ejermand havde, på en korsvej, på et øde sted, i et afsides hus«.²

Jeg er ikke bekendt med et begravelsessted for en selvmorder i Ribe Amt, men Alfred Kaae har i sin bog om Ulfborg fortalt om »Larses grav« på Ulfborg Hede.³ Overleveringen fortæller, at Lars havde taget sig selv af dage på en gård, Kærgård, engang i 1790'erne. Ifølge Alfred Kaae »lagde man Larses afsjælede legeme på en fladvogn forspændt med to stude, og der hvor studene standsede for at græsse, skulle Lars begraves«. Studespandet var inde i en anden gård, men det blev pisket ud af gården og tog så en anden retning. Ude på heden, ca. 20 minutters gang fra gården Østergård, »væltede vognen nær foden af en tokuplet bakke, just der, hvor vejen deler sig i to, den ene går brat til venstre, mens den andens dybe hjulspor fortaber sig ind over heden Her blev

Det ensomme træ Kors på Larses grav på Ulfborg Hede. (Foto: A. M. Futtrup, 1993).

Lars begravet«. Alfred Kaae er ikke helt sikker på, om »Larses ligfærd hører til det oprindelige sagn«, men »graven er ægte nok«. I 1919 var der to drenge, brødrene Gjaldbæk, der forarbejdede et træ Kors og satte det på graven. Dette Kors endte sine dage på Skjern Museum og »fik etikette og blev udstillet som: »Kors, fundet i selvmordergrav fra 1742 på Ulfborg Hede«. I 1949 satte den ene af brødrene, tandlæge Kristian Gjaldbæk, et nyt Kors på Larses grav. Bag på korset er fastgjort følgende ord, skrevet af hans broder Hans Gjaldbæk, medens han var dreng:

»Livet blev ham for svært og sorgen for stor; men ingen præst måtte over ham tale og bede. Han måtte ej hvile i indviet jord, derfor fik han sin grav på den store ensomme hede«.

Fra Varde har vi et eksempel fra 1822, hvor kisten med skomager Morten Jonassen i ubemærket blev båret ind på kirkegården og begravet i nattens mulm og mørke.

Morten Jonassen blev den 31. juli 1821 dømt for at have påsat en brand, som lagde store dele af Varde i aske. Ikke mindre end 66 gårde og huse i

byen lå i ruiner. Dommen indledtes: »Thi kendes for ret: Tiltalte skomagermester Morten Jonassen af Varde bør at halshugges med økse og hovedet såvel som kroppen derefter at lægges på stejle...«. Morten Jonassen begærede appel og opnåede, at hans hoved og krop ikke skulle lægges på stejle. Den 9. februar 1822 blev han halshugget ved en gravhøj ikke langt fra Frisvad Mølle nord for byen. Regningen for denne henrettelse er bevaret. Skarpretterembedet var på dette tidspunkt ledigt, hvorfor man måtte hente skarpretter Stengel fra Odense. Hans regning lyder: »For et hoved at afhugge 16 rdl., diætpenge for mig ni dage á 2 rdl., vognfragt fra Odense til Varde og tilbage 36 mil á 4 mark 8 skilling pr. mil 27 rdl., drikkepenge for samme á 13 skilling pr. mil 4 rdl. 5 mark 4 skilling, fragt med båd over vandet fra Middelfart til Snoghøj og tilbage 2 rdl. Tilsammen 67 rdl. 0 mark 4 skilling. Varde 9. februar 1822. Stengel, skarpretter«.

Liget blev lagt i kiste og gravet ned ved selve retterstedet. Der fortælles, at en gruppe mænd om natten gravede kisten med den døde op og førte den til den nuværende gamle kirkegård ved rådhuset, hvor de gravede en grav midtvejs i gangen, der løb midtvejs mellem kirkegårdsdiget og Torvet, sænkede kisten ned og gik bort efter omhyggeligt at have udsløjet sporet af deres natlige færden. Om kisten er blevet båret gennem kirkegårdsporten eller over diget, nævner kilderne desværre intet om, mens hans venner har dog ment, at han skulle hvile i viet jord.⁴

Den strenge bestemmelse i Danske Lov angående gravsted for selvmordere er der i følge professor P. G. Lindhardt (Begravelsesritualets historie) »sket en mildnelse i forholdet til selvmordere«, så det blev »skik« at føre kisten med selvmorderen over kirkegårdsmuren. Når kisten med selvmorderen skulle over muren og ikke føres gennem kirkegårdsporten, hang det sammen med den tids folketro. Ifølge Feilberg havde »hvert menneske sin be-

stemte tid at leve i; afkortes denne tid, det være sig ved egen hånd eller ved en ulykkelig hændelse, vil den døde ikke finde hvile, han vil færdes omkring hjemløs og fredløs, til hans tid er udløbet«, og så ville han få fred. Indtil da gjaldt det om, at den fredløse ikke fandt vej til hjemmet, og denne vej kunne lettes, dersom han fandt kirkegårdsporten. Som tiden gik modnedes den tanke, at man - i følge P. G. Lindhardt - kunne »finde undskyldende momenter og anbefalede en vis »moderation« efter omstændighederne, endda så vidt som til at jordpåkastelse i visse tilfælde kunne finde sted. I 1866 afkriminaliserede en ny straffelov selvmordet, og selvmorderen havde derefter ret til begravelse i viet jord med præst og jordpåkastelse«.

Indstrandede lig

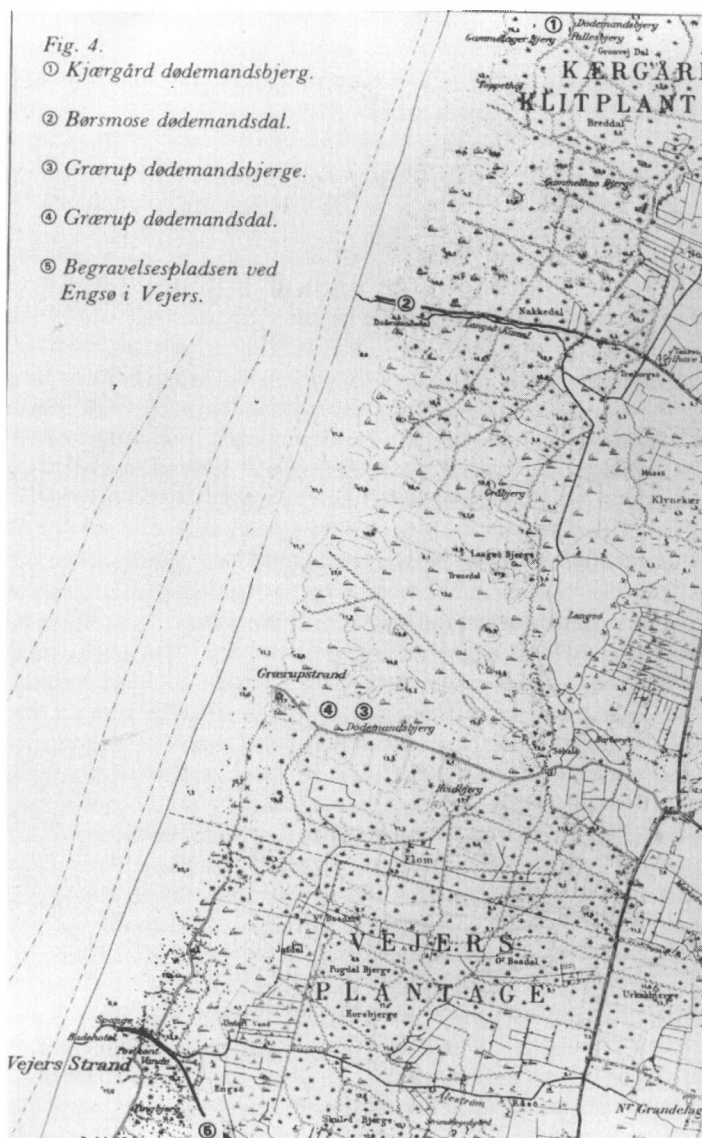
Der var andre end selvmordere og dødsdømte forbrydere, der ikke på legal måde blev begravet på en kirkegård. Først ved nogle forordninger i 1876 og 1877 kunne man ved henvisning til disse kundgørelser begrave indstrandede lig på de danske kirkegårde på legitim måde.

Lederen af Darum Sognearkiv, J. Hedegård Rasmussen, har i en artikel, der har som overskrift: Et blad af kirkegårdens historie, bl.a. fortalt, at Darum Kirke i en fjern fortid, 1607, var kommet i besiddelse af en del jordegods. En lille del af dette »gods« på ca. 600 kvadratmeter hører til kirkegården. Hvad er så dette jordstykke blevet brugt til? Hedegård Rasmussen svarer på denne måde: »Der kan næsten kun være den forklaring, at man på dette stykke kirkejord derude ved havkanten har begravet ilanddrevne lig«. Det hedder videre i artiklen: »En lignende plads havde man i Tjæreborg lige uden for kirkediget«. Og så slutter arkivlederen dette afsnit af artiklen med at gøre opmærksom på, at »i næsten alle kystsogne finder man de såkaldte dødemandsbjerge«.

Museumsinspektør Søren Manøe, Ølgod, har i Fra Ribe Amt 1981 i en interessant artikel om Dø-

Dødemandsbjerger ved Vejers
og Grærup Strand.

(Efter kort i Fra Ribe Amt 1981, s. 185).

dødemandsbjerger og Dødemandsdale fortalt om den særlige måde man begravede ilanddrevne lig på.⁵

Ifølge Søren Manøe er »Dødemandsbjergenes funktion formelt ophørt ved lovens indførelse i

1872, men ud af kirkebøgerne kan vi se, at det må være sket mellem 1843 og 1860 afhængig af forholdene de enkelte steder. Ændringen hænger antagelig sammen med oplysningstiden og humanis-

mens udbredelse«. Søren Manø oplyser også, at et eksempel fra Henne og Lønne peger henimod at en ny indstilling var på vej. Ophavsmanden til eksemplet har Søren Manø fra Torben Klinting, der fortæller: »Flere forstandige og indflydelsesrige mænd i Henne og Lønne sogne arbejdede på at få indført en mere hæderlig begravelsesmåde for strandlig«. Det lykkedes at få »indført den regel, at strandlig skulle begraves i indviet jord, og at der til stadighed skulle henstå to a tre reservelister i Henne Kirketårn«. ⁶

På kirkegården

»Er der et særligt hjørne af kirkegården, der var forbeholdt »fattiglemmer« og selvmordere? På et sådant spørgsmål har de fleste sogne i amtet svaret, at det har der været. Ofte svares det sådan, at selvmordere, fattiglemmer, forbrydere og »særlinge«, som det bemærkes fra Alslev måtte være fælles om den udpegede begravelsesplads. ⁷

Fra Hunderup oplyser T. Kragelund i NEU-undersøgelsen: »På Hunderup Kirkegård lå der ved den østre ende et bredt bælte, der kaldtes fællesjorden - stykket var tilgroet med græs og buske, kort sagt et vildnis. I dette stykke blev de gamle fra fattiggården begravet samt omvandrende tiggere liggende døde i en lade eller ved et dige, hvor der var læ. Selvmordere blev også begravet i fællesjorden«. ⁸ I Janderup er selvmordere begravet i det sydøstlige hjørne, ifølge arkivleder Viggo Mikkelsen. Fra Hviding oplyser Laurids Nygaard Nielsen i spørgeskemaet, at optanter ikke måtte begraves på sydsiden af kirken.

I sin NEU-beretning fra Mandø hævder Johanne Nielsen, at man havde et hjørne af kirkegården, det nordvestre, beregnet til at begrave »strandlig«, og at selvmord på øen næsten ikke fandt sted. ⁹

I Kristian Kristensens lokalhistoriske bog om Fåborg sogn er der et lille afsnit om begravelser, vistnok fortalt af Jeppe Ravn. ¹⁰ Herfra skal citeres

følgende: »Ved kirken sattes kisten først på et par små ligbænke uden for ligporten, indtil præsten kom til stede. Derfra førtes den lige til graven. Hverken den døde eller følget kom i kirken«. Der fortælles videre, at præsten efter jordpåkastelsen holdt ligprædiken, nogle mænd ringede med kirkeklokkerne, og en salme blev sunget ved graven. Herefter »tog de fire mænd, der havde båret og sænket den døde i graven, fat på skovl og spade, som stod parat i jordhøjen, og fyldte graven til, mens følget stod og så derpå«. Efter endt arbejde med at fylde graven til med jord lagde de fire mænd »håndværkstøjet ned på graven, to og to over kors«.

I Starup kan man i hovedtræk berette om noget lignende. I L. Jespersens bog om Starup Sogn fortælles der også om, at »kisten kom ikke ind i kirken; den blev båret til graven. Præsten talte også ved graven og »kastede jord på«. Graven blev kastet til af nogle mænd. Skovle og spader blev også lagt over kors »på den tilklappede grav«. ¹¹ L. Jespersen giver ikke noget bud på, om der var nogen særlig grund til denne korstegning. Men »man tog vist varsel af, om en spade eller en skovl kom til at ligge øverst, om den næste døde skulle blive en mand eller en kvinde«. H. F. Feilberg giver i sin bog: Dansk Bondeliv den oplysning, at en skovl skal kendetegne en kvinde og en spade en mand. ¹² »Liget skal komme fra den kant af sognet, hvorhen skafket vender«.

Nr. Nebel har også kendt til skikken med skovl og spade lagt over kors på den tilkastede grav. Det fremgår af Nr. Nebelpræsten Jørgen Stampes »bemærkninger angående de religiøse og verdslige skikke i Nørre Nebel og Lydum sogne fra omkring midten af forrige århundrede«. H. K. Kristensen har i en tilføjelse til Stampes optegnelser bl.a. oplyst følgende: »I gammel folkemål er spade hankøn og skovl hunkøn, ligeledes på tysk ... Mange steder i Tyskland og Schweiz tages de samme varsler«. ¹³

I Hunderup har det været sådan, at før 1900 kom der ingen kister ind i kirken.¹⁴ Det samme var tilfældet i Seem ifølge Andreas Nørgaards Træk af Seem Sogns historie. Theodor Korsager, Holsted, er af den mening, at det var af økonomiske grunde, kisten og følget ikke kom ind i kirken. Det var i »tiendejernes tid«. Han formulerer det sådan i sin meddelelse til Nationalmuseet: »Det var kun de højeste velhavere, der kom i kirken. Andre blev båret lige til graven«. ¹⁵ Også i Oksby førtes kisten lige til graven og blev »straks sænket i jorden«. ¹⁶ Lokalarlivet i Billum meddeler, at i »dette århundrede har det været skik at samles i kirken først, inden man gik til graven«. Aastrup Sognearkiv ved Olga Pedersen oplyser, at det først omkring 1895 blev almindelig skik at samles i kirken, inden man gik til graven. I Bramming skete dette »først i 1900-tallet«, oplyses det fra lokalarlivet i Bramming i det tilsendte spørgeprogram.

I Strellev fortæller Holger Øllgaard, havde man den skik vedrørende tilkastning af graven, at »bærene trak frakken af og kastede graven til med det samme, mens følget så til«. ¹⁷ I Ølgod, fortæller Øllgaard videre, har dette ikke været skik. Tilkastningen tog graveren sig af, når følget havde forladt kirkegården. Senere efter spisningen kom »familien og tog syn over graven«.

»Følget fulgte med til Vorbasse kirke. Og efter at man havde spændt fra, samlede man. Præst og degn stod foran kisten, og medens klokkerne tog til at ringe og degnen sang Her mødes alle veje, blev kisten båret direkte til graven«. Således var fhv. gårdejer Petersens melding til Nationalmuseets etnologiske undersøgelser. ¹⁸

Skal man på grundlag af ovenstående beretninger komme med et bud på, hvornår det blev almindelig skik at samles i kirken først, inden kisten og følget gik til graven, vil årene omkring 1900 nok være sandsynligt. Kirkeordinansen af 1537-1539 siger, at »alt foregår ved graven, kirken tages ikke i brug«. Selv om Ordinansen siger dette, så ved vi,

at der før i tiden har fundet begravelse sted inde i selve kirken. Således skriver Jens Hedegård Rasmussen, Darum, i sin artikel, at »indtil et stykke ind i 1700-tallet begravedes herremænd, præster og kirkeværger ofte inde i selve kirken, herom vidner endnu de tre mindstene i tårnummet i Darum kirke«. ¹⁹ I 1805 kom der forbud mod at begrave inde i kirken. Kirken måtte ikke længere være begravelsesplads. Den plads var ude på kirkegården.

Skulle der her som slutning på dette afsnit nævnes en tredje begravelsesform, kan vi gå tilbage i tiden til slutningen af 1600-tallet. I Den danske kirkes Historie hedder det: »Kun ordentlige kristenfolks lig skal præsten begrave. Da kommer sørgfolkene til graven med liget, som straks ned-sænkes. Og præsten kaster jord på tre gange. Og mens ligbærene kaster graven til, synges f.eks. samlerne fra kirkens gamle dødsufficium Mens vi lever på jorden her og Med glæde og fred far' jeg nu hen eller en anden passende salme. Så går alle ind i kirken og hører ligprædiken. Præsten oplæser den dødes liv og levned for menigheden Gud til ære og andre til et godt eksempel. I sin prædiken handler han om de ting, der angår døden, en god beredelse og en glædelig opstandelse af den. Og han vogter sig, at hans ord ikke bliver til »panegyriske snak«, så han besmitter sit hellige kald. Og begravelsen sluttes med Herrens bøn og salme-sang«. ²⁰

Tre gange rundt om kirken

Engang her i foråret kom der en forespørgsel, om jeg vidste om det havde været skik engang at bære kisten med den døde tre gange rundt om kirken. Jeg måtte svare, at jeg i øjeblikket ikke var i besiddelse af oplysninger, der kunne bekræfte skikken med at gå rundt om kirken inden begravelsen praktiseres i dag noget steds i amtet. Men jeg tilføjede i mit svarbrev, at der ikke er nogen tvivl om, at skikken har været udført. Når denne tilføjelse kom

med, skyldtes det bl.a., at både Feilberg og Troels-Lund har skrevet om skikken.

H. F. Feilberg omtaler i Dansk Bondeliv, at »kisten bares rundt om kirken med solen, d.e. fra venstre til højre, en eller tre gange. Dette er jo helt oplyst«. Feilberg skrev sin bog i slutningen af forrige århundrede, og han har i forbindelse med udsyngningen fra hjemmet en bemærkning om, at »sine steder har det været skik, at kisten skulle i døråbningen tre gange sænkes«. ²¹

Troels-Lund har i sit værk Dagligliv i Norden i det 16 århundrede en lidt mere udførlig skildring af skikken vedrørende rundgangen om kirken. Efter ankomsten til kirkegårdspladsen, og »følget var ordnet«, gik man under salmesang og klokkeklang »ind (på kirkegården) omkring kirken«. Ifølge ældgammel skik tre gange omkring kirken. Man tager næppe fejl ved at antage, at således havde man også båret sig ad, da i længst forsvundne dage på samme plet lå ikke en kristen kirke, men et hedensk gudehus. Skikkens oprindelse fra soldyrkningens tid røber sig kun i, at toget (følget) skulle bevæge sig med solen fra venstre til højre«. ²² Dette var jo hedenskab, men i stedet for at forbyde skikken »kristnede« Romerkirken de tre gange om kirken. Den katolske kirke »fortolkede den som noget, der skete Treenigheden til ære. Få eller ingen af deltagerne gjorde vel rede for, hvad det egentlig betød...«. Troels-Lund mener at vide, at denne handling for mange »var den sikreste måde at binde den døde til sit nye bosted«.

Stadig ifølge Troels-Lund, så havde »den lutherske gejstlighed en fornemmelse af, at her var noget galt på færde«. Der måtte et forbud til, og det kom i 1591. Ikke alle rettede sig efter det, akkurat som da sjæleringningen blev forbudt. Man opnåede kun, at de tre gange om kirken blev nedsat til én gang. Troels-Lund bemærker i øvrigt i sin bog om almueskik i Nørrejylland i 1807: »Tilforn var det brug at gå kirken tre gange rundt med liget, før det sattes i graven. Derefter blev denne rund-

gån indskrænket til én gang, hvilket dog næsten skal være gået af brug, så at man går den nærmeste vej til graven«. I overgangstiden, indtil skikken var gået helt af brug, herskede der dog nogen forvirring. Således skulle egnene ved Åbenrå og Flensborg »længere end andetsteds at have vedblevet at bære den døde tre gange om kirken. I Sønderjyllands hedeegne bar man endnu 1863 den døde en gang om kirken. ²³ Med disse sidste oplysninger skulle der være håb om at sikre sig viden om, hvilke sogne der i det sønderjydske har praktiseret den gamle skik med rundgang om kirken.

I Jerne har man ifølge Johanne Munk ikke gjort det. I sin NEU-meddelelse erklærer hun kort og klart: »Man bar ikke kisten rundt om kirken«. ²⁴

Åbenbart har det også været skik med en anden »rundgang«, nemlig at gå rundt om graven med kisten. Feilberg har i Dansk Bondeliv gjort opmærksom på, at »enkelte steder er kisten, inden den sænkedes (i graven) blevet båret rundt om graven«. ²⁵ Muligvis er det sket andre steder i landet end i vort amt?

Kirkegården

Der skal ikke her gøres forsøg på at komme nærmere ind på kirkegårdens historie. Dels har andre gransket i den, og dels er der nutidige undersøgelser på vej. Jeg skal blot henvise til Bent Bang Larsens artikel De dødes have i Vendsyssels Årbog 1992.

Men et par citater fra lokalhistoriske beretninger her fra amtet skal med. Den gamle degn i Grindsted, J. K. Nielsen, der virkede i sit embede fra slutningen af forrige århundrede indtil 1930, fortæller i en artikel om Grindsted kirkegård bl.a., at »i ældre tid henlår kirkegården som en græsmark«. J. K. Nielsen har fra en gammel mand hørt om, hvordan man bar sig ad, når en grav skulle graves. Først afskrælledes »en græstørv af gravens størrelse. Den rullede op, og når graven var tilkastet, lagdes den ovenpå med græssiden opad«. Den

Kirkebetjent Karen Marie Jørgensen med sin rive på Darum Kirkegård. Foto fra omkring 1900. (Foto: Darum Sognearkiv).

samme fremgangsmåde har været i anvendelse i Darum. I den førnævnte artikel om Darum kirkegård hedder det: »Når der var begravelse på den gamle græsklædte kirkegård, var man meget omhyggelig med at jævne graven og lægge de afgravede sader (græstørv) på plads igen«.

Både i Grindsted og i Darum har sognets folk været i gang med at udbedre kirkegårdene med jordarbejde og beplantning. I Grindsted blev arbejdet påbegyndt i 1888 og i Darum omtrent på samme tid. I Darum blev »sognet inddelt i seks dele, og en mand fra hver ejendom, indtil en sjettedel af sognets folk, mødte en uge igennem på kirkegår-

den, og dermed var det arbejde gjort«. Det var så kirkeejernes job at »beplante kirkegården og lade diget opsætte«.

I skemaet til lokalarkiverne blev der spurgt: »Er sognets kirkegård en slags »miniature« af sognet«. Det har det været før i tiden, hvor »sognets geografi har været ført ind på kirkegården«. Sådant har Jens Jermiin Nielsen, præst for Tjæreborg-Sneum sogne sagt om Sneum kirkegård. Fra Ølgod svarer arkivleder Nich. Riis sådan: »Der er enkelte gamle gravsteder, der er placeret på denne måde, f.eks. havde folk fra østersognet i ældre tid deres gravplads øst for kirken, som skikken bød. Nu er det

nok tilfældigt«. I Janderup kender man også til, at kirkegården engang har været inddelt sådan, at gravstederne er anbragt på den side, der vender mod »hjemstedet« og henviser i øvrigt til Knud Jensens afhandling *De dødes sogn*, der har været bragt i *Folk og Kultur* 1975. Og så kan jeg føje til, at H. K. Kristensen ikke var helt enig med Knud Jensen, og det gør han rede for året efter.²⁶ Der skal ikke her gøres nærmere rede for enkelthederne i de to artikler, som jeg kan anbefale at læse. Ligeså tidligere museumsinspektør i Varde Hasse N. Jørgensens artikel i *Mark og Montre* 1989 om sydvestjyske kirkegårde. I denne artikel nævner Hasse Jørgensen, at det stadig er muligt at iagttage, hvad han kalder »nabobegravelse«, nabo i livet - nabo i døden. Ål kirkegård nævnes som eksempel: »Her blev folk fra den søndre del af sognet begravet i et, omend reguleret afsnit, syd for kirken og folk fra Borre øst for kirken«. I dag er den topografiske placering af gravpladser på de fleste kirkegårde blot historie. Praktiske hensyn prioriteres højere end gamle familieskikke.

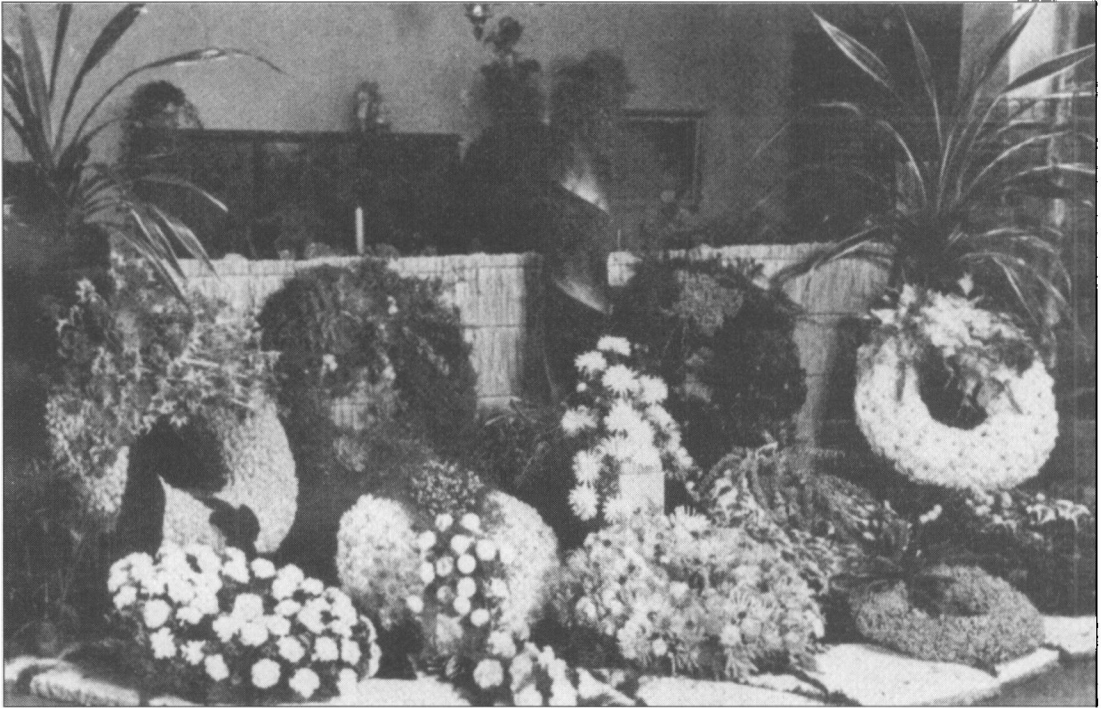
Kranse og blomster

Det er i dag i hvert fald i byerne det almindeligste, at en blomsterhilsen er en ekspeditionssag for en blomsterforretning. Ens personlige indsats har højst været at udfylde et kort - leveret af forretningen - der med trykte bogstaver udtrykker »venlig deltagelse«, og så har man selv medtaget kransen eller bærebuketten til begravelsen. Men det sker vel, at man lader »den sidste hilsen« med et forsynet visitkort være ene om at være til stede ved en begravelse.

Den tidligere kirketjener Maren Karkov, Tjærborg, har fortalt mig, at hun lagde vægt på, at »man selv gav de pårørende kortene, der er vedhæftet blomsterhilsenen«. Afleveringen af disse kort er ellers langt de fleste steder noget, som bedemanden eller kirketjeneren påtager sig som service. Sådan har det ikke været skik før i tiden. Dengang

var det mest almindeligt, at de hjemmegjorte kranse blev lagt på gravene eller bragt til hjemmene.

Ane Marie Nielsen, Fåborg, oplyser i spørgeskemaet, at man brugte kranse i ældre tid, og man bandt dem selv. I Årre blev kranse brugt ved begravelse »så længe nogen kan huske«. Fra Hostrup foreligger der oplysninger om, hvilket materiale de hjemmegjorte kranse blev lavet af. Det var gran og efeu. Øjensynligt har man også her i Hostrup kendt til perlekranse. »Oftentimes blev de taget med hjem og sat i ramme og hængt op på væggen. Ofte var der et Kristus-billede i midten af kransen«. ²⁷ I Hunderup var perlekranse også kendt. Kragelund fortæller, at omkring 1900 var det meget almindeligt at købe kranse af perler, der »blev hængt på træ eller malmkors«. ²⁸ Perlekranse var meget holdbare og kunne hænge i flere år. I 1919 havde Anna Thøgersen, Alslev, set en perlekrans: »I midten af perlekransen var der et buet glas med et kors bagved«. Anna Thøgersen fortæller, at man i årene mellem 1925 og 1950 kunne se »enkelte sølvkranse. De var enten af egeblade eller bøgeblade«. Det skete man tog disse kranse med hjem »og satte afdødes billede i«, så de på denne måde »kom i glas og ramme«. ²⁹ Spørgeskemaet fra Horne meddeler, at man »hængte kransen op på de gravminder, hvor der var jernkors«. Viggo Mikkelsen i Janderup, har et billede fra hans farfars bære i 1925, hvor der var kranse af palmegrene og blomster. Han fortæller: »Omkring århundredskiftet var det almindeligt at samle ind til en sølvkrans blandt naboer og venner. Motivet i kransen skulle forestille bøgeblade og stængler. Der kunne også været et portræt af afdøde placeret midt i en ramme. Kranse blev lagt på kisten, og den skulle helst være synlig, siges det. Efter begravelsen blev sølvkransen taget med hjem og hængt op i dagligstuen«. ³⁰ Marie Jensen fra Malt kender også til perlekranse, hvor der i midten af kransen kunne være anbragt et billede af en engel eller et kors. ³¹ Noget sådant kendte man ikke til i Vorbasse. Peter

En stand med kranser fra en blomsterudstilling i Odense 1946. (Efter *Blomster, Nordisk tidsskrift for Bindi og Blomster*, 29. årgang nr. 10).

Jensen beretter i hvert fald: »Perlekranse og metalkranse kendes ikke, men palmeblade dekoreret med bånd var ikke ukendt«. Peter Jensen fortæller også, at »førhen kom folk selv med deres krans, lagde den ved kirkelågen eller ved kirken. Nu bringer gartneren den til kirken. Kransene bliver liggende på graven til de visner, men ved højtider og festlige lejligheder kommer der kranser og blomster på gravene. Det sørger slægt og venner for«. ³² Det kunne være et problem med disse kranser og blomster ved en bisættelse. At smide dem på lossepladsen lige med det samme kviede man sig ved. Maren Karkov, Tjæreborg, har fortalt mig: »Ved brænding, det vil sige bisættelse, kom blomster og kranser ud på gravstedet, hvis et sådant fandtes, el-

ler de blev lagt ud ved granitkorset ude ved kirkegården«.

Et problem om end af en anden art, var at skaffe sig materiale til kransbindingen. På Mandø måtte man somme tider »plyndre sine egne potteplanter«. Johanne Nielsen meddeler i samme NEU-beretning, at ved vintertide var det sparsomt med kranser. Om sommeren var det selvsagt flere, der blev lagt på graven. Og så fortælles der, at kranser også kunne være forarbejdet af hindbær. Det var en skik, »der var født af en præstefrue, Th. Rasmussen«, beretter Johanne Nielsen. ³³

Bårebuketter og blomster på gravene er senere blevet mere anvendt end kranser. Ganske vist fortæller skemaet fra Vejrup, at man kendte til »friske

Gravminde på kirkegården i Sønderho af granit med navneplade i sort marmor. På gravstedet ligger en konkylie, og tilsvarende udsmykning findes flere steder på kirkegården - jvf. artiklen i *Fra Ribe Amt* 1992, s. 424. (Foto: Torben Meyer, 1995).

blomsterkranse for 100 år siden«. Men hvornår begyndte blomsterhilsener, båretbuketter, at fortrænge kransene? Den tidligere ejer af Blomsterhuset i Esbjerg, Carlo Kristensen, mener, at blomsterbuketterne erobrede sin førsteplads engang i besættelsesårene. I hvert fald solgte han mange buketter i 1940. Carlo Kristensen kunne også oplyse, at en krans kostede 2 kr. i 1935. Med bånd måtte der betales det dobbelte. Efter krigen var prisen på en almindelig krans 10 kr., mens en båretbuket kostede 2-3 kr. Carlo Kristensen kunne også fortælle, at han har været med til at grave kransébåndene ned i graven, når de visne kranser skulle fjernes.

Pyntning i kirken med blomster har man kendt til et godt stykke tid bagud. Jørgen Bruun medde-

ler i skemaet, at i Øse var det nabokonerne, der pyntede i kirken med blomster. Den tidligere kirketjener i Tjæreborg, Maren Karkov, pyntede endnu sidst i 1980'erne kirken. Hun føjer til, at »før var det familien der foretog pyntningen«.

Gravminder

Da det ikke har været meningen her at bringe en udførlig omtale af gravminder, skal jeg blot gøre opmærksom på et par artikler, der har interesse for vort område. Arkivar Jeppe Tønsberg fortæller i *Fra Ribe Amt* 1981 om gravkors af støbejern.³⁴

Støbekorsene var i brug fra ca. 1820'erne og ebbede vel ud omkring år 1900. Af oplysninger fra lokalarkiverne fremgår det, at man stadig kan se

Lapidarium - bevarede gravsten på kirkegården i Gormsgade, Esbjerg. (Foto: Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

typen på disse gravminder på vore kirkegårde i amtet. Som før nævnt har Hasse Jørgensen i Mark og Montre 1989 skrevet om sydvestjyske kirkegårde, hvor bl.a. andre typer på gravminder end gravkorset er omtalt. Udviklingen i materialet har i grove træk været træ, jern og sten. Skulle det være særlig flot, brugte man marmor, som Villiam Christensen i Oksbøl bemærker det i sin besvarelse af spørgsmålet: »Hvilke former for gravminder har man brugt«.

Engang har der på vore kirkegårde været såkaldte »ligtræer«. Hedegård Rasmussen, Darum, fortæller, at han fra H. F. Feilberg ved, »at det i gammel tid var skik i Vestjylland at lægge et gravtræ på graven«. Et sådant træ har man kendt til

i Darum indtil 1767. J. K. Nielsen, Grindsted, har i redegørelsen om Grindsted Kirkegård oplyst, at der endnu i 1887 fandtes »enkelte sådanne ligtræer« på kirkegården. Han fortæller videre, at disse ligtræer var »afrundet på den øverste side, hvor der stod nogle ulæselige bogstaver, og flade på den nederste. De var pilrødne og omtrent overgroet med græs«. Som gravminde har der også været kors af fyrretræ. J. K. Nielsen beretter videre: »På træet var malet afdødes navne, fødsel- og dødsdag samt et Fred være med dit støv, Elsket og savnet eller lignende. På enkelte kors var der lige i krydset fastgjort en oval træplade, hvor indskriften var sat, undertiden bare med blæk«. Sol og vind gjorde det af med disse gravminder. Der fortælles vi-

dere, at fra ældre tid stod der nogle metalkors, der har holdt sig fri for rust og i god stand. Der står adskillige endnu på kirkegården (1936), og inskriptionerne viser, at på en enkelt nær er de alle minder over folk fra byen Eg, ca. syv km. vest for Grindsted. Dette viser, at i Eg boede de mest formuende bønder i sognet. »Småfolk har slet ikke haft råd til at anlægge sådanne kors«. Metalkorset blev ikke ved med at være på mode. Der kom en periode, hvor man anvendte cementsten. Der er ingen tilbage af dem. »Hen i halvfemserne«, fortæller J. K. Nielsen, »anvendtes en del sten af Rønnegranit afrundet foroven og med forsiden slebet glat, og her anbragtes inskriptionen med gyldne bogstaver. Et stykke hen i det nye århundrede blev naturstenene

Foto fra 1943 af sørgende kvinde med sorte strømper og sørgelind på ærmet. Den lyse frakke skyldes formodentlig krigstidens mangel på beklædning. (Foto i privateje).

kendt. Om disse sten hedder det, at på nogle af dem er der farver eller former, som »er ganske grimme, men det har ikke så meget at sige, bare man er med på moden«. J. K. Nielsen lægger ikke skjul på sin indstilling. Det vidner slutningen af redegørelsen om de forskellige gravminder om, som her bringes i sin fulde længde: »Når en afdød har fået sin gravsten, er sagen i god orden, har familien ikke råd, løber en god ven af den rundt med en liste og samler det nødvendige beløb. Følgen er blevet, at kirkegården bliver ganske oversat med sten, hvoraf de fleste ikke holdes vedlige eller er glemt om 30 år. Allerede nu sættes sten over afdøde, som er glemt af familien, hen ved siden af kirkegården. Det kan blive en net samling med tiden. Hvad skal eftertiden gøre med dem? De får nok lov at stå en tid, indtil en mindre pietetsfuld slægt får dem slået i skærver og anvender dem som vejmateriale, eller krig gør landet så fattigt, at selve nødvendigheden sætter en stopper for yderligere tilførsel«.

I 1986 kom der en lov om Folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. En af lovens bestemmelser er, at bevaringsværdige gravminder skal bevares efter nogle særlige kriterier. Så vidt jeg har forstået det, skal de fredede gravminder fortrinsvis blive på gravstedet, men hvis det ikke er muligt, så i et såkaldt lapidarium eller gravmindepark.³⁵ Der forestår et omfattende registreringsarbejde, der er blevet pålagt sagkyndige museumsfolk som konsulentopgave. Denne opgave må vel afføde nogle undersøgelser, der kan kaste nyt lys over vore kirkegårdes historie, og som muligvis kan anviser andre veje, når det gælder planlægning af nye kirkegårde.

Urnegravstederne, der i disse år er blevet mandegoblet, har deres egen karakter og kunne måske indgå i kirkegårdens struktur på en anden måde, end det er tilfældet i dag.

I Haderslev Stiftsbog for 1994 slutter L. P. Junggreen Have, Åbenrå, en artikel om kirkegården

med at skrive: »Nye begravelsesformer og ændrede kirkegårdsanlæg vil stadig forekomme. De seneste år har f.eks. bragt skovkirkegården frem, en ny - egentlig gammel - form for begravelsesplads, der har fået megen opmærksomhed, men som endnu kun er forsøgt få steder med godt resultat. Jeg tror, det er en reaktion på de store græsarealer, der præger mange kirkegårdes anonyme grave«.

Sorg

Ifølge Troels-Lund var der ikke mindre end tre måder at sørge på. Det kunne ske i »sorgesengen«. Som eksempel nævnes, at på Læsø omkring år 1800 »skulle hun (enken) ligge til sengs på begravelsesdagen, men da også græde og klage«. ³⁶ Den anden måde at signalere sorg på var at gå i sørge dragt. Til denne dragt hørte at gå »med tilhyllet pande og mund«. Dette sidste har åbenbart været meget nødvendigt, »thi intet smil måtte ses«. ³⁷ Otto Rung nævner i bogen *Fra min klunke-tid*, at endnu i 1890'erne »var der sørgeflor om alle begravelsesherrernes høje silkehatte, og lange enkeslør dulgte de kvindelige efterladedes tårer, der var for hellige til at beskues af følget«. På vore kanter har der de fleste steder ikke været anvendt en speciel sørge dragt ud over, at man gik i en sort påklædning. »Kvinderne kunne være iført en sort frakke og hat med sørgeflor. Mænd satte sorte bånd om hatten«. ³⁸ I Janderup har det været sådan, at kvinderne var klædt i en sort kjole af »finere eller grovere tøj, ofte hjemmelavede«, og mændenes tøj var af sort eller blått vadmel. Enkelte kunne endog være i »diplomatform med skødefrakke«. ³⁹ Det sorte armbind, som var påsyet beklædningen, har også været kendt, men det synes at være gået af brug efter 2. verdenskrig. Påklædning ved en begravelse har også undergået en forandring i hvert fald i de større byer. I dag er det ikke ualmindeligt at møde op til en begravelse i en påklædning, der har andre farver end den sorte. Man kunne også

»sørge af«, som det har været tilfældet i Sønderho. I Kromanns bog *Gammelmands snak*, skriver han: »Indgik en enke i nyt ægteskab, skulle hun en bestemt tid lang efter forlovelsen klæde sig i halvmørk dragt, idet hun skulle begynde at sørge af efter sin første mands død«. ⁴⁰ På Fanø har man haft en speciel enkedragt. I en oversigt over Fanødragter fremgår det, at ved »helsorg var hele dragten i sort, også knapperne. Enken bar den resten af livet, med mindre hun giftede sig igen, men det skete yderst sjældent. Efter mange års forløb kunne enken gå over til blå skørt med blå bånd forveden, men den sorte nattrøje og forklædet bibeholdt hun«. Tørklædet var blått, ved »festligheder« blev det udskiftet med et grønt, men knapperne var sorte.

Den tredje form for sorg var »sorg i kirken«. I min artikel i *Fra Ribe Amt 1992* blev der fortalt om enkeres kirkegang med skørtet over hovedet og om, at hun blev siddende på kirkebænken, når den evangelietekst blev læst eller velsignelsen blev lyst. En sådan skik har været praktiseret andre steder i landet. H. F. Feilberg har i sin føromtaltte bog om *Dansk Bondeliv* fortalt, at enken søndagen efter jordefærden skulle i kirken for at sørge. »Fra Fur fortæller, at hun mødte med sort skørt over hovedet, så hun hverken kunne se eller ses, men måtte ledes ind af to, der gik på hver sin side af hende. I stolen knælede hun til gudstjenesten var forbi og fortsatte således tre søndage i træk«. Feilberg fortæller, at »i vesteregnet tog de sørgende kvinder plads inderst ved væggen og rejste sig ikke under evangeliet og velsignelsen«. ⁴¹ Endnu er det ikke lykkedes at opspore underretninger om, hvor på vesteregnet denne skik har været praktiseret. Ej heller har jeg kunnet finde en forklaring på, hvorfor enkerne fraveg den almindelige orden i kirken, hvor man påhører læsning af evangeliet og modtager velsignelsen stående. Muligvis skal en begrundelse findes i noget folkereligøst. Jeg skal ikke her komme nærmere ind på den folkereligøse tan-

kegang, men blot understrege, at man ikke kan sætte lighedstegn mellem folkereligion og evangeliet.

Ellers kunne det godt være skik, at de pårørende gik til gudstjeneste den første søndag efter begravelsen på normal vis, f.eks. i Ølgod, Malt og Næsbjerg. I dag sker det vel, at »enkelte gør det«, som det oplyses i spørgeskemaet fra Henne. I en NEU-meddelelse fra Tjæreborg har jeg noteret, at det har været skik, at de pårørende gik til alters den første søndag efter begravelsen.⁴² En husbond eller madmor kunne mindes på den måde, at deres plads hjemme stod tom ved bordet i den første tid.

Sørgetiden har de fleste steder haft en varighed på et år. I Ølgod varede den 1/2 år.⁴³ I den tid var der noget, man helst ikke måtte foretage sig, f.eks. at danse, ligesom kortspil ikke var ønsket. Man kunne se mere eller mindre strengt på disse påbud. Tækkemand Hans Peter Nielsen, Janderup, oplyser, at man ikke ret gerne så, at ungdommen gik til dans det første år efter en begravelse, »men det er der ikke noget om nu (1957). Jeg har oplevet til et bryllup, at brudgommens fader lå lig«.⁴⁴

Fra flere steder i amtet meddeles, at det ikke var god tone for en enke eller enkemand at gifte sig igen det første år efter ægtefællens død. I hvert fald ikke i Alslev: »Enker og enkemænd måtte ikke gerne gifte sig før sørgeåret var omme. Brød man denne skik, så var folkesnakken i gang. Det gik an, dersom en enkemand havde små børn, men ingen undskyldning for kvinder«.⁴⁵ »Det hørte til god tone at vente med at gifte sig til sørgeåret var omme«, forlyder der fra Jerne.⁴⁶ I Ølgod har man åbenbart været lidt mildere stemt over for enker, idet man så igennem fingrene med, at hun giftede sig, inden sørgeåret var omme, dersom hun havde »uforsørgede børn«.⁴⁷

En slags efterord

Af de 55 spørgsmål, der i sin tid blev stillet i de spørgeskemaer, der blev sendt til sognearkiverne i

amtet, er der nogle, der ikke er blevet behandlet i de tre artikler om begravelsesskikke, der har været bragt her i årbogen Fra Ribe Amt. Det skyldes enten pladshensyn eller manglende tid til grundige undersøgelser, især i forbindelse med de spørgsmål, hvor svarene ikke er fyldige nok til at drage konklusioner. Jeg siger tak for de mange besvarelser. De udfyldte skemaer vil tilgå Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Troels-Lund har nævnt i sit værk om Dagligt Liv i Norden, at skikkene ved jordefærd har forandret sig »med feberagtig hast«. At der også er sket forandringer med begravelsesskikkene i de sidste par menneskealdre er uomtvisteligt. Forandringer sker stadigvæk. Med H. F. Feilbergs ord: »Alt ordnes kortere, simplere, med færre former«. Det kan man så sukke over, hvis man har sind til det!

Noter:

1. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU) 2592, Janderup.
2. J. S. Møller: Fester og højtider, bd. 1, s. 446.
3. Kaae, bd. 1, s. 12f.
4. C. Lindberg Nielsen: Varde Bys historie, 1942, s. 115-124.
5. Søren Manø: Dødemandsbjerg i Ribe Amt i Fra Ribe Amt 1981.
6. Søren Manø: Dødemandsbjerg i Ribe Amt i Fra Ribe Amt 1981, s. 192.
7. NEU 22.061, Alslev.
8. NEU 10.784, Hunderup.
9. NEU 11.233, Mandø.
10. Kristian Kristensen: Fåborg Sogn, s. 326.
11. L. Jespersen: Starup Sogn, s. 242.
12. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, bd. 1, s. 406.
13. Sognepræst Jacob Stampes optegnelser i særtryk af Kirkehistoriske Samlinger.
14. NEU 10.764, Hunderup.
15. NEU 27.525, Holsted.
16. NEU 5.995, Oksby.
17. NEU 15.001, Ølgod.
18. NEU 15.744, Vorbasse.
19. J. Hedegård Rasmussen: Et blad af kirkegårdens historie.
20. (Hal Koch, red.) Den danske kirkes Historie, bd. 4, s. 407.
21. Dansk Bondeliv, bd. 2, s. 117 og 119.
22. Folkeudgaven, 14. bog, s. 193f.
23. H. F. Feilberg: Fra heden.
24. NEU 15.359, Jerne.

25. Dansk Bondeliv, bd. 2, s. 120.
26. Folk og Kultur, 1975 og 1976.
27. NEU 13.467, Hostrup.
28. NEU 10.764, Hunderup.
29. NEU 22.061, Alslev.
30. NEU 13.128, Janderup.
31. NEU 12.033, Malt.
32. NEU 15.744, Vorbasse.
33. NEU 11.233, Mandø.
34. Gravkors af støbejern i Fra Ribe Amt 1981, s. 97ff.
35. Vendsyssels Årbog 1992, s. 120.
36. Dagligt liv i Norden, folkeudgaven, 14. bog, s. 270.
37. Dagligt liv i Norden, folkeudgaven, 14. bog, s. 270.
38. NEU 13.467, Hostrup.
39. NEU 13.128, Janderup.
40. Kromann: Gammelmands Snak, s. 47.
41. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, bd. 2, s. 127.
42. NEU 11.253, Tjæreborg.
43. NEU 51.001, Ølgod.
44. NEU 13.128, Janderup.
45. NEU 22.061, Alslev.
46. NEU 15.359, Jerne.
47. NEU 15.001, Ølgod.

Kilder:

- Troels-Lund: Daglig liv i Norden i det 16. århundrede, bind 14, folkeudgaven.
H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, bd. 1 og 2.
H. F. Feilberg: Fra heden.
J. S. Møller: Fest og højtider i gamle dage, bd. 1.
Christian B. Schjørring: Af jord er du kommet.
Otto Rung: Fra min klunketid.
Mark og Montre 1989.
Haderslev Stiftsbog 1941.
Dansk Kirketidende, Hasse N. Jørgensen: Gravminder.
Dansk Kirketidende 1989 nr. 17, Birgitte Kragh Rasmussen: Kirkegården, de dødes have - nogle tanker om bevaring.
Alfred Kaae: Ulfborg 1 og 2.
Holger Rasmussen: Hattens rette brug (Nyt Nordisk Forlag).
Begravelsesritualets historie ved P. G. Lindhardt.
C. Lindberg Nielsen: Varde Bys historie, 1942.
Fra Ribe Amt 1981, Jeppe Tønsberg: Gravkors af støbejern.
Fra Ribe Amt 1981, Søren Manø, Dødemandsbjerger.
Fra Ribe Amt 1972, H. K. Kristensen: Indstrandede lig og skibsvrag.